

РЕЦЕНЗИЯ

471/02.05.2012г.

Върху дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор”.

Автор на дисертационния труд: Алена Георгиева Тенчова, редовен докторант към Секция „Нумизматика и епиграфика” при НАИМ при БАН – София.

Тема на дисертационния труд: Монетна циркулация през VI – VII век в земите на днешна Югоизточна България.

Рецензент: доц. д-р Владимир Маринов Пенчев, НИМ – София

Ранновизантийските монети, сечени през периода VI – VII в. (след реформата на император Анастасий I от 498 г.) са едни от най-добре проучените раздели от византийската нумизматика. В светлината на този факт, буди недоумение обстоятелството, че никой от по-старите и изявени професионални български учени – нумизмати, не посвети основната част от своите изследвания на темата за циркулацията на тези монети в областите, които влизат в пределите на днешните български земи. Още повече, че ранновизантийските монети, по-специално тези от VI в. са едни от най-често срещаните нумизматични паметници на територията на съвременна България. В това отношение, разбира се правят изключение задълбочените проучвания на проф. Й. Юркова върху отделни аспекти на въпросната тематика, които несъмнено имат важен приносен характер. Но и в нейната богата и разностранна научна дейност, ранновизантийските монети и тяхната циркулация в днешните български земи, все пак, не заемаха основно място.

От казаното до тук става ясно, че въпросът за характера на монетната циркулация през VI – VII в., в тези ранновизантийски територии, които понастоящем влизат в границите на съвременна България, тепърва предстои да бъде цялостно разработен. За това, особено радващо е, че в наше време към тази тематика са насочили своите усилия поне двама млади и перспективни български научни работници, докторанти, единият от които е авторът на обсъждания тук дисертационен труд.

Дисертацията на Алена Тенчова е конструирана на базата на географско-хронологическия принцип на изследване на конкретния нумизматичен материал. Тя включва въведение, четири глави и заключение, с общ обем от 255 страници. Към тях са добавени библиография на използваната научна литература; 42 карти; каталог с описание на директно проучените от нея монетни находки, състоящ се от 251 страници и обхващащ общо 2350 броя златни, сребърни и бронзови монети, както и 127 цветни фототабла с фотоси на всички тези монети. Тази структура на дисертационния труд се е оказала напълно удачна и е

дала възможност на докторантката, както да разкрие успешно своите познания в областта на ранновизантийската нумизматика, така и обстоятелствено и аргументирано да изложи своите тези и твърде успешно да защити изводите и заключенията, до които достига.

Според мен, темата на дисертацията: „Монетна циркулация през VI – VII век в земите на днешна Югоизточна България” е избрана удачно. Защото ако докторантката си беше поставила за задача да разшири географския обхват на проучвания проблем върху цялата съвременна територия на България или дори само върху днешна Южна България, то огромният фактологически материал, който в такъв случай би трябвало да изследва, както и наличието на редица регионални специфики в състава на тогавашната циркулационна среда, биха увеличили извънредно много обема на труда. А това от своя страна би изисквало много усилия и преди всичко много повече необходимо време, отколкото е това, отпускано за изготвянето на една докторска дисертация.

Всъщност, в стремежа си да предаде един по-цялостен и завършен вид на своята разработка, авторката се е постарала да я съобрази с ранновизантийската географско-административна структура на балканските територии от VI – VII в. Това е довело до известно несъответствие между географското понятие „Югоизточна България” и териториалния обхват на разглежданата тематика, който е изтеглен доста по на запад от днешните югоизточни територии на България. Но това разминаване, което между впрочем е добре разяснено и аргументирано от авторката, според мен не е недостатък, а по-скоро преимущество на дисертационния труд.

И така, от географска гледна точка, проучването на Тенчова обхваща териториите на ранновизантийските провинции Тракия, Хемимонд и Родоп, като от последните две са проучени само тези части, които попадат в границите на днешна Република България. Така очертаните географски граници на изследването предоставят възможност на докторантката да направи съпоставка между различията в характера на циркулационната среда в разнообразните физико-географски райони, влизащи в обхвата на въпросните граници. Става дума за съпоставяне на югозападния черноморски район с неговите основни градски пристанищни центрове, от една страна и вътрешните области – от друга, както и на равнинните с планинските територии. Това е довело до някои нови и твърде интересни констатации и заключения.

От хронологическа гледна точка, очертаването на границите на изследването е било по-лесно. Несъмнено, началото на проучвания период може да бъде само 498 г. – годината на важната монетна реформа, осъществена от император Анастасий I, която от чисто нумизматична гледна точка се приема за началото на византийската нумизматика. Що се касае до горната хронологическа граница, то изборът на Тенчова е твърде

удачен, тъй като в началото на VIII в., проучваната територия влиза за първи път в пределите на българската държава, съгласно договора сключен между хан Тервел и император Юстиниан II през 705 г. С това, политическият, етническият и икономическият характер на живота в нея претърпял голяма промяна, което несъмнено е довело и до значителна модификация на локалното монетно обръщение.

В глава 1 на своето съчинение Тенчова прави обстоен преглед на ранновизантийското монетосечене през периода VI – VII в., в следните основни аспекти: историография на проучванията; монетна система (реформи, номинали и съотношения между тези номинали); иконография; технология на изработване на монетите и монетарници. Макар и на първи поглед тази глава да стои малко извън темата, тя всъщност има своето логично място в конструкцията на цялостното изложение. Тъй като дисертационният труд несъмнено представлява интерес не само за учените – нумизмати, но и за археолозите и историците, проучващи въпросния период, то едно такова подробно въведение в областта на ранновизантийската нумизматика се явява един вид полезен фактологически и терминологичен увод, улесняващ по-цялостното и пълноценно разбиране и осмисляне на следващите глави, които са всъщност съществената част на изследването. От друга страна, глава 1 ни дава възможност да преценим до колко цялостно и задълбочено докторантката е запозната с различните характеристики на ранновизантийските монети, със съществуващата понастоящем научна литература, с разнообразните проблеми и с най-новите научни разработки в тази област на нумизматиката. Т.е., доколко тя е обучена и е в състояние да борави с конкретния нумизматичен материал, в смисъл да може пълноценно да го разтълкува и да му направи задълбочена научна интерпретация, която съответно да води до верни изводи и обобщения. Определено трябва да констатирам, че тази преценка е изцяло в полза на Тенчова. Тук несъмнено е изиграла своята положителна роля и нейната специализация в Австрия, осъществена под научното ръководство на едни от съвременните авторитети в областта на византийската нумизматика, Волфганг Хан и Михаел Метлих.

Глава 2 е посветена на изясняване на основната терминология, използвана от докторантката при разглеждането на различните аспекти на монетната циркулация, осъществено в следващите две глави (3 и 4), както и на основните концепции и на подхода, които тя е приложила при научната обработка на конкретния нумизматичен материал, с който е разполагала. И тук проличават задълбочените ѝ познания, дължащи се несъмнено на добрата информираност относно най-новите постижения в областта на ранновизантийската нумизматика и на различните теоретически постановки в нумизматическата наука като цяло. Но все пак, ще си позволя да отправя една критична бележка. Според мен, в тази глава

не е достатъчно изяснен дискуссионният въпрос, до колко термините „колективна монетна находка“ и „монетно съкровище“ са равнозначни и могат ли те винаги да се използват като синоними, както прави по-нататък в своето изложение Генчова. Моето мнение е, че не всяка колективна монетна находка е монетно съкровище и не всяко монетно съкровище е колективна монетна находка. Например, няколко нискостойностни медни монети, намерени заедно и съставлявали съдържанието на кесията на някой бедняк, несъмнено са колективна монетна находка, но в никакъв случай не са монетно съкровище. И напротив, един златен солид със сигурност е едно, макар и малко, монетно съкровище, но разбира се не е колективна монетна находка.

Същинската част на дисертационния труд е съсредоточена в глави 3 и 4. Глава 3 е озаглавена „Монетна циркулация през VI – VII век в земите на днешна Югоизточна България – райони“. В нея Генчова обстоятелствено е разгледала и интерпретирала многобройния и разнообразен фактологически материал, който е събрала в каталога, приложен към дисертацията си. Този анализ на нумизматичния материал е и извършен по райони, като авторката е очертала общо пет обособени в географско-икономическо отношение региона, на които се подразделя проучваната от нея територия. Това са Югозападното черноморско крайбрежие и прилежащия му хинтерланд; Югоизточните подбалкански земи; горното и средното течения на реките Марица и Тунджа; Източните Родопи, както и региона на Странджа и Сакар. Така очертаното райониране на проучената територия е избрано съвсем удачно, тъй като всяка от тези обособени в географско-икономическо отношение области се характеризира с някои свои типични особености на състава на локалната циркулационна среда, които са намерили отражение в количеството и вида на конкретните нумизматични находки, произхождащи от нея.

Така например, за района на Югоизточното черноморско крайбрежие и прилежащия му хинтерланд се установява, че в него се откриват най-много златни византийски монети от VI – VII в. Освен това, за разлика от разположените във вътрешността региони, в него има много по-голяма концентрация на колективни и единични монетни находки от различни номинали от VII в. Констатира се и най-голямо разнообразие на продукцията на различни монетарници от източните и западните части на Византийската империя. Всички тези важни характерни особености на местната циркулационна среда авторката напълно основателно свързва с обстоятелството, че през разглеждания период (VI – VII в.) този район е претърпял много по-слаби промени на етническия състав на своето население, в сравнение с районите във вътрешността. Разположените в него градски центрове са били добре защитени и са имали пряка връзка по море със столицата Константинопол. От друга страна, през въпросния

период Югозападното черноморско крайбрежие придобива стратегическо значение за империята, за защита на нейната столица Константинопол.

До подобни интересни и важни констатации и заключения, Тенчова достига и при анализа на богатия нумизматичен материал, проучен от нея в останалите четири посочени по-горе географско-икономически обособени района. Тези констатации и заключения и дават възможност да очертае една цялостна картина на паричното обръщение в разглежданата територия през въпросния период (VI – VII в.). Основните щрихи от тази картина са както следва: С най-голяма интензивност се е отличавала монетната циркулация по времето на управлението на Юстиниан I. Най-много единични монетни находки произхождат от градските центрове, което ясно свидетелства, че именно в тях се е осъществявала най-интензивната ежедневна стоково-парична търговска дейност. Според мен, особено интересна и важна е очертаната за първи път, чрез конкретни фактологически данни представа за това, какво е процентното съдържание на продукцията на отделните ранновизантийски монетарници, в цялостния обем на местната циркулационна среда. Както би следвало да се очаква, най-голям дял (65%) представляват монетите отсечени в столицата Константинопол. Това ясно свидетелства, че именно Константинополската монетарница е била основният снабдителен център, доставящ парични знаци за нуждите на ранновизантийските провинции Тракия, Хемимонд и Родопи. От друга страна, съвсем незначителният брой на отсечените в западните монетарници – Картаген, Равена и Сиракуза монети, както и на тези, отсечени в египетската монетарница Александрия (общо под 2% за четирите монетарници), много добре илюстрира колко ограничени са били търговските контакти през VI – VII в. между балканските територии на империята и областите, в които са функционирали въпросните четири монетарници.

Очертана е и много ясна структура на доминиращите в местната циркулационна среда номинали: при златните монети това са солидите и тремисите, а при бронзовите монети – фолисите и половин фолисите. Прави впечатление почти цялостната липса на монети от сребро (авторката е регистрирала само 3 екземпляра от тях), което ясно свидетелства, че на практика, през разглеждания период сребърните византийски монети нямат почти никакво участие в паричното обръщение във вътрешността на Балканските провинции на Византия. Явно, в тази част на империята, тяхната циркулация е била съсредоточена само в най-големите градове – Константинопол и Тесалоники.

Тенчова е установила и категорично доказала твърде любопитния факт, че в проучената от нея територия, почти не се срещат екземпляри от сечените в монетарницата на Тесалоники, по времето на Юстиниан I, многобройни емисии бронзови монети с номинал от 16 нумии. Тази констатация, както и обстоятелството, че солунските монети съставляват

само 11% от цялостния обем на проучения нумизматичен материал показват, че въпреки географската си близост с изследваната територия, Солунската монетарница очевидно не е участвала активно в снабдяването на Югоизточните балкански територии на империята с новоотсечени монети. Като изглежда, нейната продукция е била предназначена главно за задоволяването на потребностите на паричното обръщение в западните области на Балканския полуостров.

Детайлният анализ на многобройния проучен конкретен нумизматичен материал дава основание на докторантката да установи, че през VII в. се наблюдава силен спад в обема и интензивността на монетната циркулация в проучената от нея територия. Това несъмнено се дължи на многобройните варварски нашествия и на настъпилите, като последица от тях, значителни промени в етническия състав на населението. Голяма част от ранновизантийските селища престават да съществуват, особено след средата на VII в. и именно откривания в тях нумизматичен материал е едно от най-важните доказателства за тази констатация. От друга страна, от началото на VII в., поради множеството катастрофални за империята военни конфликти и свързаната с това перманентна финансово-икономическа криза, монетното производство постепенно, но неотклонно намалява своя обем и както Тенчова вярно установява „в циркуляционния поток участват изключително само бронзови монети – фолиси, като малките бронзови номинали изчезват”.

Като едно от основните достижения на изложението в глава 3, смятам че трябва да се отбележи именно детайлният анализ на конкретния нумизматичен материал, осъществен и систематизиран според отделните съвременни селища, откъдето той произхожда. Този анализ, базиран на много големия по обем каталог на находките, приложен в края на дисертацията, за мен е най-съществената част от целия труд. Информацията, съдържаща се в него ще бъде извънредно полезна не само за нумизматите, но и за всички археолози и историци, проучващи различни аспекти от миналото на днешните югоизточни български земи през VI – VII в. Във връзка с гореизложеното, бих препоръчал, при една бъдеща публикация на дисертационния труд на Тенчова, тя да се постарае да избегне употребата на някои термини, като например „метални артефакти” и „най-млади монети”, възприети от нея вероятно под влиянието на специализацията ѝ в Австрия и да използва отдавна утвърдилите се в нашата нумизматическа наука определения „нумизматични паметници” и „най-късни монети”.

Глава 4 е озаглавена „Особености на монетната циркулация през VI – VII век в земите на днешна Югоизточна България”. В нея докторантката се спира в синтезиран и обобщаващ вид, на някои особености (по-точно на четири) от характера на циркуляционната среда и на монетното производство през въпросния период в посочената територия. Като се има

предвид обстоятелството, че са разгледани само четири отделни аспекта, ще си позволя да препоръчам на авторката, при една бъдеща публикация на труда ѝ, тази глава да бъде озаглавена „Някои особености на монетната циркулация през VI – VII век в земите на днешна Югоизточна България”.

На първо място, Тенчова е разгледала взаимовръзката между укриването на колективните монетни находки и многобройните варварски нашествия в Балканските провинции на Византийската империя през VI – VII в. Тя се е постарала да свърже укриването на повечето от разгледаните от нея в предходната глава, по-значителни колективни монетни находки, с някои от конкретните нашествия. В основни линии този анализ е направен обективно и изводите са сравнително точни, макар и в някои случаи по тях да може да се дискутира.

Що се отнася до раздела, разглеждащ нумизматичните данни за рудодобив в Югоизточните български земи през VI – VII в., то в него, въз основа на открити на място монети, авторката прави опити да свърже някои останки от стари металургични центрове с добива на метали през ранновизантийската епоха. Това има известен приносен характер в археологическо отношение, но засега е невъзможно да се установи дали някакви добивани в тези металургични центрове метали са били употребени за производството на монети.

Най-интересната част от глава 4 е разделът, посветен на т.нар. „варварски подражания” на ранновизантийски монети от VI в. Веднага трябва да отбележа, че що се касае до въпросните монети, терминът „варварски подражания” е съвсем остарял и изобщо не отразява тяхната истинска същност. Та кое може да е било това „варварско” население на Балканите през VI в., което да ги е изработвало? Археологическата среда, в която се откриват тези монети, недвусмислено свидетелства, че с тях си е служило местното, рнновизантийско население през въпросното столетие. Значи, те могат да бъдат изработени само от някакви негови представители. Явно е, че терминът „варварски”, с който се характеризират монетите, цели по-скоро да отрази обстоятелството, че те се отличават с примитивен, груб и схематичен стил на своите изображения и надписи и че в повечето случаи надписите им са изписани неправилно. Т. е. този термин всъщност отразява стиловите, а не етническите характеристики на монетите.

Сред 2350 монети, които Тенчова описва детайлно в каталога на дисертацията си, всяка от които надлежно е придружена от свои фотоси, тя е разграничила общо 47 „варварски подражания”. Моето мнение, което разбира се е също субективно, е че само 11 от тези 47 монети са всъщност от категорията на т. нар. „варварски подражания” (каталожни №№ 125; 131; 199; 201; 307; 327; 360; 361; 362; 364 и 365), а останалите са или редовни монети, отсечени в редица официални монетарници или са толкова износени екземпляри, че нищо определено не може да се каже за

тях, поне според приложените им фотоси. Аз смятам, че сред включените в каталога на Тенчова монети, реално няма нито едно „варварско подражание” на монета на Юстиниан I, Юстин II или Маврикий Тиберий.

Разглеждайки въпроса, кой би могъл да е евентуалният издател на тези имитационни монети, авторката колебливо е склонна да приеме възможността, „че следвайки римските традиции, във Византия са продължили да съществуват подвижни монетарници, които са задоволявали на място потребностите на пазара от даден номинал”. Според нея, част от имитационните монети от VI в. може би са продукция именно на такива подвижни официални монетарници, в които е възможно да са работили и не достатъчно добре квалифицирани гравьори на монетни матрици.

Чисто теоретически би могло да се допусне, че матриците, чрез които са отсечени т.нар. „варварски подражания” на ранновизантийски монети от VI в. са били дело на неопитни и полуграмотни или направо неграмотни гравьори, работили в монетарниците, чийто инициали са изписани върху обратните им страни. Или пък, работили в някакви ефимерни подвижни официални монетарници, явяващи се нещо като филиали на основните стационарни монетарници. Но все пак, по стила на своите изображения, оригиналните бронзови монети, отсечени във византийските монетарници през този период, са значително по-доброкачествени. И което е още по-важно, ако въпросните „варварски подражания” бяха произведени в ателиетата на официални византийски монетарници, пък били те и „подвижни”, то тяхното количество несъмнено би било много по-голямо и до наши дни щяха да достигнат много повече екземпляри от тях. Тези констатации ни карат да отхвърлим категорично възможността т.нар. „варварски подражания” от VI в. да са дело на каквито и да било официални византийски монетарници, независимо дали стационарни или подвижни.

Друга теоретическа възможност е, зад производството на „варваризираните” ранновизантийски монети от VI в. да стои някаква организирана официална власт, различна от официалната византийска административна власт. В българската нумизматическа литература отдавна е публикувано мнението, че е най-вероятно откриваните в днешните български земи „варваризирани” фолиси от VI в. да са били изработвани „в монетарница (или монетарници) извън пределите на Византия, която ги е произвеждала и е била контролирана от някое от съседните на империята варварски племена. Целта на това производство вероятно е била приобщаване към търговията с византийските области”. Но веднага би могъл да се зададе въпросът, кое от съседните на Балканските провинции на Византия племена, през VI в., е достигнало в своето обществено-икономическо развитие до такава степен, че да може да осъществи свое собствено монетно производство, пък било то и имитационно? И което е

още по-важно, подобно на първата разгледана по-горе възможност, ако производството на „варварските подражания“ от VI в. е било организирано и контролирано от някаква официална власт, макар и различна от византийската, то количеството на произведените екземпляри от тях несъмнено би било много по-голямо и до наши дни биха достигнали много повече такива монети.

Остава третата възможност, въпросните „варварски подражания“ да са просто дело на тогавашни (от VI в.) частни лица – фалшификатори на монети, работещи единствено за своя сметка в Балканските територии на Византия. Тази възможност може да обясни както значителните различия в стилово отношение, които се наблюдават между познатите ни досега монети от този вид, произхождащи от нашите земи, така и тяхната твърде голяма рядкост.

В светлината на гореизложеното, смятам че именно тази, третата възможност е най-логична и следователно, откриваните в България „варваризирани“ ранновизантийски монети от VI в. трябва да се разглеждат като тогавашни фалшификати, дело на частни лица – фалшификатори, изработвали и разпространявали тук, на Балканите, независимо един от друг, своята незначителна по обем продукция.

Според мен, една от констатациите направена от Тенчова е твърде важна. Въз основа на анализирания от нея нумизматичен материал тя установява, че т.нар. „варварски подражания“ от VI в. не се откриват по черноморското ни крайбрежие, докато във вътрешността на проучената от нея територия те са разпространение сравнително равномерно. Това е една насока за бъдещи изследвания, които евентуално биха могли да уточнят центровете на производство на тези енигматични монети.

В края на глава 4 е дадена любопитна информация за установените от авторката случаи на използване на ранновизантийски монети като гробен дар. В границите на проучената територия тя е успяла да локализира и опише общо 11 такива случая. Те се датират от началото на VI в. до първото десетилетие на VII в. Напълно вярно е направената заключение, че поставянето на тези монети в гробовете несъмнено е реминисценция на старата антична традиция от езическата епоха, за снабдяването на починалия с т.нар. „Харонов обол“. Тази традиция, която е била широко застъпена на Балканите през античността, не заглъхва напълно през цялото средновековие, та чак и до наши дни, за което свидетелстват археологическите и етнографските изследвания.

В заключението на дисертационния труд са систематизирани и обобщени основните изводи, до които е достигнала докторантката в процеса на своите проучвания. Повечето от тях бяха коментирани по-горе в настоящата рецензия. В допълнение ще отбележа само, че по мое мнение, много важна е съпоставката, направена на базата на детайлно изследвания богат фактологически материал, между състава на циркуляционната среда

през VI – VII в. в териториите на юг и на север от Стара планина. Категорично е установено, че докато в периода 614 – 681 г., на север от Балкана притокът на новоотсечени византийски монети драстично намалява, то на юг от него, макар и в редуцирани количества, постъпленията на нови емисии в паричния поток продължават без хиатус чак някъде до към 685 г. Така констатираното различие съвсем правилно е обяснено с големите промени в етническата структура на Балканските провинции на Византия, които в началото на VII в. вече са ясно установени и които през това столетие са много по-силно изразени на север от Стара планина.

Накрая трябва да кажа няколко думи и за обширния каталог на проучения нумизматичен материал, приложен към дисертацията. В процеса на своите изследвания Тенчова е използвала информацията за 4679 монети, произхождащи от 250 населени места. От тях тя лично е имала възможност детайлно да проучи и опише във въпросния каталог общо 2350 екземпляра от нумизматичните фондове на 15 български музея. Тези 2350 ранновизантийски монети, представляващи както единични, така и колективни находки, са в основната си част непубликувани до сега. Особено важно е обстоятелството, че подробното описание на всяка една от монетите е придружено с фотоси, позволяващи на читателя да придобие възможно най-точна представа за нея.

Моето мнение е, че този каталог, който е изработен според изискванията на съвременната нумизматическа наука, е несъмнено един от най-важните приносни дялове на разглеждания понастоящем дисертационен труд. Неговото изработване, което е коствало на докторантката извънредно много време и труд предоставя на нас нумизматите, както и на археолозите и историците, богата фактологическа база, от която може да се черпи информация за разнообразни бъдещи изследвания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Смятам, че с предложения понастоящем за защита свой дисертационен труд, Алена Георгиева Тенчова се изявява като изграден учен – специалист в областта на ранновизантийската нумизматика. Резултатите от нейната изследователска дейност, които са пред нас, ми дават основание да предложа да ѝ бъде присъдена образователната и научна степен „доктор”. Препоръчвам на членовете на почитаемото жури единодушно да присъдят на Алена Георгиева Тенчова въпросната образователна и научна степен.

София, 30. 04. 2012 г.

Рецензент:

/Вл. Пенчев/